

UYGUR TÜRKÇESİNDE ARAP VE FARS MENŞELİ KELİMELERDEKİ ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ

Rıdvan ÖZTÜRK

Bugün yazı dili hâline gelmiş olan Türkçelerin birbirinden ayrılan en belirgin özelliklerinden biri ses değişimleridir. Bu değişimler ortak yazı dili dönemlerinde girmiş bile olsa, birçok alıntı kelimeye kendilerini göstermektedir. Yeni Türkçe döneminin gerek Çağatay sahasında, gerekse Osmanlı sahasında alıntı kelimelerin büyük ölçüde orijinal imlâlarına bağlı salınarak yazılmaları bu değişiklikleri izleme imkânı vermemekte idi. Çağdaş Türkçe döneminde söyleyiş özelliklerinin imlâya yansması, kelime hazinesindeki ortak malzemede varyantlaşmayı ve hemen anlaşılmaz bir hâli ortaya çıkarmıştır.

Bu çalışmada, Arapça ve Farsçadan ve Türkçeye girmiş kelimelerin bugün ayrı yazı dili hâline gelmiş olan Uygur Türkçesindeki gösterdikleri ses değişimleri ele alınmıştır. Bu ses değişimlerinde de, sadece ünsüzlerle ilgili ses hâdiseleri incelenmiştir. Uygur Türkçesinde ünsüzlerle ilgili değişim gösteren kelimeler "Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü"¹ taranak tespit edilmiştir. Bu sözlükte tereddüde düşüldüğü zaman eserin aslına, yani "Uygurçe-Rusçe Luget-Uygurske Russkiy Slovar" a² müracaat edilmiştir. Taramaya ağız örnekleri dahil edilmemiştir. Örneği çok olan ses değişimlerinden en fazla sekizer örnek verilmiştir. Daha az örneklilerin ise tamamı verilmiştir.

-b- > -v-

abad ~ avat	F "abat, mamur"	22	kavap	A "kebab"	192
elbette ~ elvette	A "elbette"	111	xever	A "haber"	164
étibar ~ étivar	A "itibar"	127	heyvet	A "heybet"	154
muteber ~ mutiver	A "muteber"	280	sévet	F "sepet"	351

İki ünlü arasındaki b sesleri v'ye döner. Aynı özellik bazen sonu b/p ile biten kelimeler ünlü ile başlayan ek alındığında da görülür: mektep, mektivimiz vb. Vurgulu heceye sahip bazı çok heceli kelimeler bu kaideye uymaz: terep, teripi³

¹ Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İklil Kurban) Ankara 1995, 480 s.

² Emir Necip, *Uygurçe-Rusçe Luget*, Moskova 1968, 828 s.

³ Uygur Yéziginin Elipbisi ve Uygur Edibiy Tilinin İmlâ Kaidisi, Pekin 1983, s. 15.

-b > -p-

aptal	A "abdal, derviş"	14	< abdal	heps	A 152	"hapis"
kepter	F "güvercin"	195	< kebuter			
ispat	A "ispat"	178				

Lâkin bu değişmeye uymayan örnekler de vardır:

cebhe	A "cephe"	60
nisbet	F "nispet"	291
ahbap	A "ahbap, dost"	5

-b > -p

bap	A "bap, bölüm"	29	mağlup	A "mağlup"	264
cavap	A "cevap"	59	ravap	F "rebap"	331
ecayip	A "acayip"	109	tébip	A "tabip, doktor"	407
xarap	A "harap"	161	vacip	A "vacip"	450

Başka dilerden giren kelimelerin sonundaki b sesleri p'ye döner. Bu kelimeler ünlü ile başlayan ek alınca, yine aslî b şekli ortaya çıkar: xarap, xarabi, bap, babi vb.⁴

-c > -ç > -ş

paleç ~ paleş	A "felç"	514
xerclimek ~ xeşlimek	A. T. "harcamak"	163

Sonu -c ile biten örnekler genellikle muhafaza edilmiştir:

ilac A 174, muhtac A 277

-d > -t

Uygur Türkçesinde kelimelerin sonunda d harfi yazılmayıp, yerine t harfi yazılır.⁵

abat ~ avat	F "abat"	22	dert	F "dert"	98
bend ~ bent	F "meşgul"	35	ecdat	A "ecdat"	109
dad ~ dat	F "imdat"	93	evlat	A "evlat"	119
yad ~ yat	F "yat, anma"	454	mevcut	A "mevcut"	269
zid ~ zit	A "zıt"	478	icthahat	A "çalışkanlık, gayret"	171
şad ~ şat	F "memnun"	375	tenkit	A "tenkit"	400

Bu yaygın örneklerin yanı sıra aslî şekliyle kullanılan birçok örnek de vardır. Bu örnekler ise genellikle tek heceli kelimelerdir.

⁴ age, s. 23.

⁵ A. Şemiyeva, İ. Emetov, *Uygur Tili Gramatikisi I*, Almata 1995, s. 12.

ced	A "ced, büyükbaba"	60	eğd	A "ahd, anlaşma"	111
cild	A "cilt"	62	cedid	A "cedit, yeni"	61
ehd	A "ahd, söz"	110	perzend	F "çocuk"	319
pend	F "pend, öğüt"	318			

f > p-

Uygur Türkçesinde f sesi sadece son dönemde girmiş Avrupa ve Rus kaynaklı kelimelerde görülür. Arapçadan ve Farsçadan giren kelimelerdeki bütün f sesleri p sesine dönüşmüştür.⁶

pal	A "fal"	312	peryat	F "feryat"	319
pahişe	F "fahişe"	312	perz	A "farz"	319
pekir	A "fakir"	318	pida	A "feda"	322
perman	F "ferman"	319	purset	A "fırsat"	327

-f > -p-

apiyet	A "afiyet"	14	kapalet	A "kefalet"	191
griptar	F "giriftar, tutkun"	134	letipe	A "latife"	255
geplet	A "gaflet"	141	menpiet	A "menfaat"	266
ipade	A "ifade"	177	pelsepe	A "felsefe"	318

-f > -v-

leviz	A "lafız, söz"	255
-------	----------------	-----

-f > -p

çarşap	F "çarşaf"	71	teessüp	A "teessüf"	396
etrap	A "etraf"	118	teklip	A "teklif"	398
israp	A "israf"	178	teserrup	A "tasarruf"	404
maarip	A "maarif"	259	tesevvup	A "tasavvuf"	404

x > ğ-

Uygur Türkçesinde örnekleri çok az olan bir ses değişmesidir.

gezne ~ gezine ~ xezine	A "hazine"	142
ğoca ~ xoca	F "hoca, sahip"	144
ğoraz ~ xoraz	F "horoz"	144

x > h-

Uygur Türkçesinde ħ (ha) ve h (he) sesleri tek bir harfle ifade edilmektedir. (izah < izāḥ, hözür < ḥuzūr vb.) Bu bir harfle ifade edilmeye, bazen x (hı) sesi de dahil olmaktadır.

xaram ~ haram	A "haram"	161
---------------	-----------	-----

⁶ R. Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s. 18.

-x > -h-

rexmet ~ rehmet	A "rahmet, teşekkür"	331
séxir ~ sihir	A "sihir"	350
vexşet ~ vehşet	A "vahşet"	452
zexme ~ zehme	A "yara"	475
zexme ~ zehmet	A "zahmet"	475

-x > -k

Genellikle tek heceli kelimelerde görülen bu değişikliğin tersi de vardır. krş. -k > -x

şox ~ şok	F "yaramaz, afacan"	380 < şux
eblex ~ ablağ	A "aptal, ahmak"	1
mıx ~ mık	F "mih, çivi"	272

-h > -y-

İki ünlü arasında kalan güzel h sesinin, inceltici ünsüzlerden de etkilenerek y'ye döndüğü görülür.

xahiş ~ xayış	F "istek"	163
şéhid ~ şeyit	A "şehit"	378
alayten	A "özel olarak, ayrıca"	8

-h > -y

iştaxa ~ iştey	A "iştah"	160
----------------	-----------	-----

-k > -x-

ixtidar	A "iktidar"	173	nuksan ~ nuxsan	A "noksan"	292
ixtısat	A "iktisat"	173	teğdim ~ texdim	A "taktim"	397
mexset	A "maksat"	265	teğsim ~ texsim	A "taksim"	398
nuxta	A "nokta"	292	vağt ~ vaxt	A "vakit"	451

-k > -x

xelk ~ xeğ ~ xex	A "halk"	163
zoğ ~ zox	A "zevk"	480

-l > -n-

mulayim ~ munayim	A "mülayim"	278
-------------------	-------------	-----

-l > -y

nasval ~ nasvay	F "tütün"	286
-----------------	-----------	-----

-n- > -y-

peyşembe ~ peyşenbe F "perşembe" < pencşenbe 321

-ng > -n

ahēñ	F "ahenk"	5	reñ	F "renk"	232
ceñ	F "cenk"	60	zeñ	A "akıl"	476
garañ	F "beyinsiz"	132	zeñ	F "çan"	476
peleñ	F "pars"	318			

ş- > s-

Uygur Türkçesine girmiş ş'li kelimeler s ile yazılmaktadır. Uygur Türkçesinde ş harfi yoktur.⁷

sevir	A "sabır"	348	sanduk	A "sandık"	340
sadiq	A "sadiq"	326	salavat	A "salavat"	338
sadaqet	A "sadaqat"	336			

-ş- > -s-

hasil	A "hasil"	149
esla	A "asla"	117
islah	A "islah"	178

-ş > -s

xalas	A "kurtuluş"	160
xas	A "has"	162

ş- > s-

Uygur Türkçesine girmiş olan bütün ş'li kelimeler s ile yazılmaktadır.

şemire	A "semere, ürün"	345
sevap	A "sevap"	348

-ş- > -s-

tesir	A "tesir"	404
ispat	A "ispat"	178

-ş > -s

miras	A "miras"	274
varis	A "varis"	451

⁷ A. Aziz, A. Taşpolat, *Hazirki Zaman Uygur Tili Asasliri*, Kaşgar 1985, s. 11.

-s > -z

deyuz ~ deyyuz	A "deyyus"	99	< deyyūs
kepez	A "kafes"	230	
népiz	A "nefis, zarif"	289	

-ş- > -ç-

çarçap	F "çarşaf"	71	< çarşeb
--------	------------	----	----------

-ṭ- > -t-

Kelime başında, ortasında ve sonundaki bütün ṭ sesleri t'ye dönmüştür. Uygur Türkçesinde ṭ harfi yoktur.⁸

terep	A "taraf"	403	
telebe	A "talebe"	399	
teyyar	F "hazır"	406	

-ṭ- > -t-

xatire	A "hatıra"	162	
xata	A "hata"	162	
metbie	A "matbaa"	269	

-ṭ- > -t

éhtiyat	A "ihtiyat"	123	
xet	A "hat, mektup"	163	
xettat	A "hattat"	164	

-ẓ- > -z-

Kelime başında, ortasında ve sonunda bütün ẓ sesleri z'ye dönmüştür.

zerer	A "zarar"	476	
zerbe	A "darbe"	476	
zerüriy	A "zarurî"	477	

-ẓ- > -z-

hezret	A "hazret"	154	
izah	A "izah"	181	
hözür	A "huzur"	158	

-ẓ- > -z

kerz	A "borç"	231	
peyz	A "feyz, keyif"	231	

⁸ A. Aziz, A. Taşpolat, *age*, s. 11.

z- > z-

Uygur Türkçesinde bütün peltek z sesleri z'ye dönmüştür.

zerre	A "zerre, tane"	477
zikir	A "zikir"	478

-z- > -z-

üzür	A "özür"	449
mezin	A "müezzin"	270

-z > -z

léziz	A "leziz"	256
-------	-----------	-----

z- > z-

z ve z sesleri gibi z sesi de kelime başında, ortasında ve sonunda z'ye dönmüştür.

zahir	A "açık"	474
zalim	A "zalim"	474
zuhur	A "zuhur"	480

-z- > -z-

mezlum	A "mazlum"	270
nizam	A "nizam"	291

-z > -z

hapiz	A "hafız"	149
-------	-----------	-----

-z- > -c-

Bu ses değişiminin sadece bir örneği tespit edilmiştir.

caca ~ caza	A "ceza"	56
-------------	----------	----

Ünsüz Türemeleri

h- < φ

araç ~ haraç	A "rakı"	149	harva	A "araba"	149
amut ~ hamut	F "armut"	149	hesel	A "bal"	154 < 'asel
ecep ~ hecep	A "acep, hayret"	151	heyvar	A "iki yüzlü"	154 < 'ayyār
ömür ~ hömür	A "ömür"	158	hasa	A "asa"	149

-y- < φ

aile ~ ayile	A "aile"	24	veyran	F "viran"	452 < virān
zeip ~ zeyip	A "zayıf"	477	meyde	A "mide"	269 < mi'de
ayit	A "ait"	24	payiz	A "faiz"	317

ğaraybat	A "hayrete değer"	140
suyikest	A "suikast"	367

aile, zeip gibi ikili şekillerin yanı sıra "xain" (A, 160) gibi -y-'siz örnekler de vardır.

-y < φ

Sonuna nispet y'si almış örnekler î şeklinde değil, -iy şeklinde yazılırlar.

asiy	A "asî"	18	şexsiy	A "şahsî"	376
cismiy	A "cismî"	63	umumiy	A "umumî"	436
hayatîy	A "hayatî"	151	gaday	F "geda, yoksul"	131
resmiy	A "resmî"	332	tahta ~ tahtay	F "tahta"	384

Bu yaygın örneklerin yanı sıra nispet y'li fakat i ile yazılan eski, kalıp ibareler de vardır: hecvi (A 151), hüseyini (A 159), külli (A 211) vb.

Ünsüz Düşmesi

-h- > φ

asta	F "aheste"	18	şer	F "şehir"	376
xuşhal ~ xuşal	F "hoşnal"	169	teret	A "taharet"	403
mel ~ mele	A "mahalle"	265	mör ~ möhür	A "mühür"	276
méman	F "mihman"	271	sölet	A "büyüklük" sühûlet kuruntusu	362

-h > φ

bismilla	A "bismillah"	45	siya	F "siyah, mükerrerp"	356
guna	F "günah"	135	teme	A "tamah"	399
nika	A "nikah"	290	lilla	A "Ey Allahım"	256
padişa	F "padişah"	312	hemra	F "yoldaş"	152

-k- > φ

dixan ~ déhkan	F "çiftçi"	100
----------------	------------	-----

-l- > φ

xex ~ xek ~ xelk	A "halk"	163
------------------	----------	-----

-l > φ

rem	A "reml, fal"	332
derro	F "derhal"	98

-r- > φ

çağ~ çark	F "tekrlek"	72	pede ~ perde	F "perde"	317
daçin ~ darçin	F "tarçın"	93	pedez ~ perdez	F "süsleme"	319
davaz ~ darbaz	F "ip cambazı"	94	perviş ~ perviriş	F "bakım"	319

davza ~ dervaza F "kapı" 95

-r > φ

Bir veya çok heceli kelimelerin sonundaki r sesi konuşma dilinde düşürülür.⁹

görka ~ görkav ~ görkar F "mezarıcı" 135
 no~ nor F "oluk" 291
 şe ~ şer ~ şehir F "şehir" 375
 şike ~ şeker F "şeker" 378

-t > φ

Sonu çift ünsüzle biten kelimelerin sonundaki t sesi düşer. Lâkin bu kelimeler ek alınca t yeniden ortaya çıkar. Yazılması keyfiyete bağlıdır.¹⁰

dere~ derext	F "ağaç"	97	muş ~ muşt	F "yumruk"	280
dürüs ~ dürüst	F "dürüst"	108	pes ~ pest	F "alçak"	320
göş ~ göşt	F "et"	135	cup	F "çift"	66
ken ~ kent	A "şeker"	230	mes	F "mest, sarhoş"	268

-v > φ

oket~ avkat	A	22	noruz	F "nevruz"	292
dölet	A "devlet"	105	ronak	A "revnak, güzel"	335
goğa ~ gavga	"kavga"	140-144	soda ~ savda	F "ticaret"	342
kom	A "kavim"	242	zoğ	A "zevk"	480

-v > φ

gorka~ gorkav ~ gorkar	F "mezarıcı"	135
polo	F "pilav"	325
epu	A "af"	114

-y > φ

mive	F "meyve"	276
pegember ~ peygember	F "peygamber"	318
geş	F "bulantı"	142

Ünsüz Benzeşmesi

-nb- > -mb-

ambar	F "ambar"	12	< anbar
çember	F "çember"	74	< çenber
sümbül ~ sumbul	F "sümbül"	368	

⁹ Uygur Yazığının Elipbesi ve Uygur Edibiy Tiliniñ İmla Kaidisi, Pekin 1983, s. 16.

¹⁰ age, s. 16-17.

peyşenbe ~ peyşembe F "perşembe" 321

-rh- > -rr-

derro F "derhal" 98 < derhal

-ym- > -mm-

kimmet A "kıymet" 235 < kıymet

-yn- > -nn-

zinnet A "ziynet" 478 < ziynet

-zb- > -zm-

mezmüt A "sağlam" 270 < mazbut

Ünsüz İkizleşmesi

addiy A "basit" 3 < adi

belli F "evet" 35 < beli

xumar ~ xummar F "ihtiras, tutku" 168

Ünsüz Tekleşmesi

deyuz ~ deyyuz A "deyus" 99

dukan ~ dukkan F "dükkan" 106

ehmiyet ~ ehemmiyet A "ehemmiyet" 110

mele ~ mehelle A "mahalle" 265

mezin ~ müezzin A "müezzin" 270

zinet ~ zinnet A "ziynet" 478 < ziynet

dixan ~ déhkan F "çiftçi" 100